

L-au întâlnit pe Brâncuși

interviuri și mărturii
prezentate de Doina Lemny

Ils ont rencontré Brancusi

interviews et témoignages
présentés par Doina Lemny

EDITURA VREMEA
BUCUREȘTI
2020

Prefață.....	5
Préface.....	11

I. Interviu cu personalități care l-au întâlnit pe

Brâncuși și mărturii

Entretiens avec des personnes qui ont rencontré

Brancusi et témoignages	17
Irène și Pascu ATANASIU (Ro.).....	19
Irène et Pascu ATANASIU (Fr.)	31
Hanna BEN-DOV (Ro.)	43
Hanna BEN-DOV (Fr.)	51
Jean CASSOU – Vizită la Brâncuși (Ro.).....	60
Jean CASSOU – Visite à Brancusi (Fr.)	63
Céline CHALEM (Ro.).....	65
Céline CHALEM (Fr.).....	69
Bernard DORIVAL (Ro.)	73
Bernard DORIVAL (Fr.)	82
Sidney GEIST (Ro.)	91
Sidney GEIST (Fr.)	102
Étienne HAJDU (Ro.)	114
Étienne HAJDU (Fr.).....	117
François-Xavier LALANNE (Ro.).....	119
François-Xavier LALANNE (Fr.).....	123
Stanislas LÉLIO (Ro.).....	127
Stanislas LÉLIO (Fr.).....	133
Jacqueline MATISSE-MONNIER (Ro.)	139
Jacqueline MATISSE-MONNIER (Fr.)	143
François STAHL (Ro.)	148
François STAHL (Fr.)	152

Édith de LA TOUR (Ro.).....	156
Édith de LA TOUR (Fr.).....	163
Dora VALLIER (Ro.).....	171
Dora VALLIER (Fr.).....	188

II. Vizitatori americani în atelierul lui Brâncuși

American Visitors to Brancusi's Studio	207
Oscar CHELIMSKY – Amintiri despre Brâncuși....	209
Oscar CHELIMSKY – Memoir of Brancusi.....	219
Jacob EPSTEIN – Să fie sculptură (fragmente)	229
Jacob EPSTEIN – Let there be Sculpture	237
Reginald POLLACK – Șaman și showman.....	244
Reginald POLLACK – Shaman and Showman.....	255
Samuel PUTNAM – Țăran cu barba care râde	266
Samuel PUTNAM – Peasant with the Laughing Beard.....	272

Pascu Atanasiu, doctor în medicină, s-a stabilit la Paris în anul 1946 și a lucrat la Institutul Pasteur. În ultimii ani de viață ai sculptorului, el i-a fost doctorul referent. Împreună cu soția sa Irène, făcea parte dintre prietenii cei mai apropiați ai lui Brâncuși. Convorbirea pe care am avut-o cu soții Atanasiu le-a dat ocazia să-și amintească cu nostalgie momente de intimă amicitie cu sculpto-

rul și în același timp m-a ajutat în precizarea unor fapte concrete din procesul sinuos al moștenirii artistului. Câteva luni după întrevvederea noastră, doctorul Pascu Atanasiu a decedat.

DL: Domnule Atanasiu, sunteți executorul testamentar al lui Brâncuși. În această calitate, ați avut un rol important în păstrarea moștenirii artistului, în reconstituirea atelierului din impasse Ronsin, demolat după moartea lui, și ați vegheat, după cum vă obliga această sarcină nobilă, la respectarea testamentului.

PA: Voi începe cu prima reconstituire a atelierului la Muzeul național de artă modernă, la Palais de Tokyo, care a fost foarte bine făcută. Era reproducerea exactă a atelierului din impasse Ronsin, realizată cu arhitecți foarte buni și după sfatul lui Jean Cassou, a doamnei Vienne, a legatarilor universali (moștenitorii: Natalia Dumitrescu

și Alexandru Istrati), a executorului testamentar, adică al meu. A doua reconstituire a atelierului, în fața Centrului Pompidou, a fost o catastrofă. Am spus-o întotdeauna. De altfel, n-am participat niciodată la această restaurare a atelierului, chiar m-am opus. Era foarte periculos pentru opere. Această restaurare a fost făcută sub președinția lui Pontus Hulten. Ceea ce m-a supărat cel mai tare a fost că domnul Pontus Hulten s-a pus de acord cu legatarii universali în lupta împotriva Muzeului. La ce a servit acest lucru? Doar intereselor personale. Cunosc statutul acestei Asociații¹⁸ și e păcat că personalități cunoscute s-au asociat împotriva Muzeului. Acest lucru are consecințe negative chiar pentru organizarea expoziției din 1995.

DL: Ați fost de acord cu noile proiecte de reinstalare a atelierului?! Ați fost consultat în legătură cu noua reconstituire?

PA: Bineînțeles. L-am cunoscut pe actualul președinte al Centrului Georges Pompidou, François Barré, și am discutat cu el despre noua instalație, când mi-a vorbit de introducerea atelierului în circuitul Muzeului. Ideea e foarte bună cu condiția să se respecte toate elementele ce alcătuiesc un asemenea spațiu. Dar mă mâhnește că o mare parte din arhive care trebuiau să aparțină Muzeului se găsesc în mod ilegal la Natalia Dumitrescu¹⁹. Ceea ce rămâne la Muzeu este trunchiat și insuficient.

DL: Să încercăm să evocăm prietenia dumneavoastră cu Brâncuși. Când l-ați cunoscut și în ce împrejurări?

PA: Am auzit vorbindu-se de Brâncuși pe când eram în România, pentru că eram medicul familiei Tătărescu. După cum știți, doamna Tătărescu l-a solicitat pe

---

¹⁸ Asociația de apărare și conservare a operei lui Brâncuși, al cărei președinte a fost Pontus Hulten, director al Centrului Pompidou între anii 1977 și 1981.

¹⁹ Această parte a arhivei a fost recuperată de Muzeul național de artă modernă din Paris cu ocazia dațiunii din 2003.

Brâncuși să facă ansamblul de la Târgu Jiu pentru care ea a obținut bugetul. De îndată ce am ajuns la Paris, în 1946, m-am dus în impasse Ronsin, un cartier de artiști, al căror patriarh era Brâncuși. Stătea mereu în fața atelierului. Vorbea cu oamenii din jur, aștepta vizite, dădea sfaturi copiilor, dar niciodată artiștilor. Nu vorbea niciodată de operele lor, ci mai degrabă de sănătatea și de bunăstarea lor. Era mereu gata să ajute oamenii, chiar financiar. Era foarte generos. A ajutat enorm de multă lume: dădea vecinilor tot felul de lucruri, deși el trăia în condiții foarte modeste.

DL: Cum s-a petrecut prima dumneavoastră întâlnire?

PA: Cel mai bun prieten al meu, Gigi Teodorescu, sculptor foarte apreciat, locuia în acel cartier. El mi-a spus că era prieten cu Brâncuși. M-am dus cu el la atelier și i-am mărturisit că îl cunoșteam mai ales din spusele doamnei Tătărescu. Constantin Levaditi mi-a vorbit și el de Brâncuși. Cum lucram deja la Institutul Pasteur, toate porțile îmi erau deschise. O stima nespuse de mult pe doamna Tătărescu și pe Constantin Levaditi, care i-a cumpărat o operă *L'enfant penché*²⁰. Ne-am împrietenit foarte repede. L-am văzut, timp de zece ani, în fiecare zi între orele 12 și 12 și un sfert, cu excepția weekendurilor.

IA: Când Pascu nu putea să se ducă, mă duceam eu.

PA: Când era bolnav, mă chema: aveam secretele noastre. Avea probleme de sănătate pe care nu putea să le rezolve decât cu o persoană energică și puternică. Și apoi, bolnavii se lasă pe mâna medicului lor. De aceea, m-am hotărât să-l văd în fiecare zi. Nu doream să se simtă slab. Devenisem foarte buni prieteni.

Știam că în România sculptura lui nu prea era îndrăgită și că nimeni în afară de Paleolog, Comarnescu, Jianu,

---

²⁰ El se referă la *Supliciul*, 1906-1907, bronz. Opera aceasta a rămas în colecția familiei.

Brezianu nu-l înțelegea. Nu mi-a vorbit niciodată de România și niciodată în românește. Îl stima foarte mult pe Paleolog pentru că în acea perioadă era singurul care a înțeles o parte din opera sa.

DL: Când i-ați prezentat-o pe soția dumneavoastră? Am înțeles că a fost nașul dumneavoastră de cununie.

IA: L-am cunoscut pe Brâncuși înaintea căsătoriei noastre, când am intrat la Institutul Pasteur în 1953. Când Pascu a văzut că-mi plăcea arta, m-a prezentat lui Brâncuși. M-a primit cu brațele deschise. De altfel suntem singurele persoane pentru care a ieșit din atelier în ultimii ani ai vieții. S-a îmbrăcat cu costumul lui gri, lăsându-și veșmintele lui albe.

PA: Era în 1954, s-a îmbrăcat în costumul lui englezesc și a venit la căsătoria noastră. Îi era destul de greu să iasă și să se deghizeze. A mai ieșit încă o dată în Paris cu o altă ocazie: i-am spus că unul din prietenii noștri era foarte bolnav, iar el a dorit de îndată să vină cu mine să-l vadă. Și-a pus din nou costumul său gri și am plecat pe jos de la Institutul Pasteur la Constantin Levaditi, care era bolnav. Locuia pe strada Volontaires.

IA: La nuntă, îmi amintesc și acum, a venit cu un baston. În astfel de ocazii, se întâlnesc tot felul de doamne intrigante. El bătea cu bastonul în podea și zicea preotului: „Părinte, fiți atent, căsătoriți-i cu trăinicie.”

DL: Știm că și-a creat în atelier propriul muzeu în care primea vizitatori. Sunt tentată să vă întreb ce persoane veneau la atelier?!

PA: Toți cei care doreau, dar cu condiția de a fi corect și respectuos: trebuia să-i telefonezi, să stabilești o oră de vizită. La ora stabilită, el deschidea ușa și arăta atelierul tinerilor, bătrânilor, străinilor, săracilor, dar și bogaților. Era mereu gata să primească oameni care doreau să-i vadă opera și atelierul.

IA: Mai depindea și de felul în care vizitatorii îi priveau operele, pentru că se știe că a mai și dat afară pe unii.

DL: Ce credeți de atașamentul pe care-l avea față de Natalia Dumitrescu și Alexandru Istrati?

PA: Nici o considerație. Ei l-au ajutat la bătrânețe. Istrati îi văruia atelierul, dar n-a atins niciodată operele lui Brâncuși în timpul vieții lui, numai că după aceea, și-a luat revanșa. Ceea ce au făcut după aceea! De altfel, am câștigat primul proces. Ar fi trebuit să continuăm, dar...

DL: În cartea lor apărută în 1986 la Flammarion, ei descriu ultimele momente de viață ale lui Brâncuși, când el vorbea românește.

IA: Nu e deloc adevărat. Am depus mărturie sub jurământ la Ambasada americană împotriva unei doamne care pretindea că a rămas la căpătâiul lui în ultimele clipe. Pot să vă mărturisesc că în ultimele zile, multă lume venea să-l vadă. Printre alții, Irina și sora ei Lizica Codreanu, Schillerii care se regăseau în atelierul lui Istrati. Brâncuși nu mai vorbea. Din când în când, Istrati, care era paznicul și omul de casă, venea să ne informeze că Brâncuși se odihnea.

Am început să simt ostilitatea celor din jur. Odată, într-o după-masă, când m-am dus să-l văd, Istrati mi-a zis că artistul se odihnește. M-am întors cu Pascu și cu un alt doctor cu vreo patruzeci și opt de ore înaintea decesului. Era în comă și nu mai putea să vorbească. Am încercat să-i încălzim atelierul. Eu am rămas lângă el toată noaptea și toată ziua de după. A doua zi de dimineață, am chemat niște asistente medicale. Nu și-a mai revenit. Către seară, între ora 23 și 24 a celei de-a doua zile de comă, am rămas la Natalia Dumitrescu, unde m-am odihnit puțin. Am fost trezite de dimineață și ni s-a zis: „Veniți, sunt ultimele lui clipe” și noi am fugit să-l vedem. Brâncuși n-a mai pronunțat nici un cuvânt.

PA: Pot să vă spun cum a intrat el în comă: într-o zi de luni, când m-am dus să-l văd, era deja în comă. I s-a dat să bea vin Dubonnet. Cum el a băut toată sticla, asta

Pascu Atanasiu, docteur en médecine, s'est établi à Paris en 1946 et a travaillé à l'Institut Pasteur. Il a été le docteur référent du sculpteur pendant ses dernières années de vie. Avec son épouse, Irène, il faisait partie des amis les plus proches de Brancusi. La conversation que j'ai eue avec les époux Atanasiu leur a donné l'occasion de se souvenir avec nostalgie des moments d'intime amitié avec le sculpteur et m'a permis de mieux comprendre certains aspects du procès compliqué de l'héritage de l'artiste. Quelques mois après notre entretien, le docteur Pascu Atanasiu est mort.

DL : Monsieur Atanasiu, vous êtes l'exécuteur testamentaire de Brancusi. Vous connaissez donc tout ce qui s'est passé avec l'héritage de l'artiste et la reconstitution de l'atelier.

PA : La première reconstitution de l'atelier au Musée national d'art moderne (installé au Palais de Tokyo) a été très bien faite. C'était la reproduction exacte de l'atelier de l'impasse Ronsin, réalisée avec de bons architectes et avec le conseil de Jean Cassou, de Madame Vienne, l'assistante du directeur du Musée, des légataires universels et de l'exécuteur testamentaire, c'est-à-dire moi. Mais l'atelier qui a été refait devant le Centre c'était quelque chose de catastrophique et je l'ai toujours dit. Je n'ai jamais participé à la réfection de cet atelier, je m'y suis opposé. C'était dangereux pour les œuvres. Cela a

été fait pendant que Pontus Hulten était président du Centre. Ce qui me touche le plus c'est que Monsieur Pontus Hulten s'est mis d'accord avec les légataires universels pour lutter contre le Musée. À quoi ça sert, si ce n'est qu'aux intérêts personnels. Je connais le statut de cette Association²⁶ et c'est dommage que des personnalités connues se soient réunies contre le Musée. Cela a des conséquences négatives même pour l'organisation de l'exposition de 1995.

DL : Avez-vous été d'accord avec les nouveaux projets d'installation de l'atelier ? Avez-vous été consulté au sujet de la nouvelle reconstitution ?

PA : Bien sûr. J'ai connu l'actuel Président du Centre, Monsieur François Barré et nous avons discuté de la nouvelle installation de l'atelier dans le circuit du Musée. Ce sera très bien à condition que ce soit fait en respectant tous les éléments constitutifs d'un pareil espace. Mais ce qui me chagrine c'est qu'une grande partie des archives qui devaient appartenir au Musée se trouvent illégalement chez Natalia Dumitresco²⁷. Ce qui reste au Musée est tronqué et insuffisant.

DL : Parlons de votre amitié avec Brancusi. Quand l'avez-vous rencontré et quels ont été vos rapports avec lui ?

PA : J'avais entendu parler de Brancusi en Roumanie, parce que j'étais le médecin de la famille Tatarescu. C'était Madame Tatarescu qui a sollicité Brancusi à faire l'ensemble de Targu Jiu. C'est elle qui a obtenu le budget pour cela. Une fois arrivé, en 1946, à Paris, je l'ai rencontré dans l'impasse Ronsin, qui était un petit village

---

²⁶ Association pour la défense et la conservation de l'œuvre de Brancusi, dont le président a été Pontus Hulten, directeur du Centre Pompidou entre 1977 et 1981.

²⁷ Cette partie des archives a été récupérée par le Musée national d'art moderne par le biais de la Dation de 2003.

d'artistes, dont le patriarche était Brancusi. Il était toujours devant son atelier. Il parlait aux gens, il attendait des visites, il donnait des conseils aux enfants, mais jamais aux artistes. Il ne parlait jamais de leurs œuvres, mais il parlait de leur santé, de leur bien-être. Il était toujours prêt à aider les gens, même financièrement. Il était très généreux. Il a secouru énormément de gens, il donnait aux voisins des choses, mais il vivait dans des conditions très modestes.

DL : Comment s'est passé votre première rencontre ?

PA : Mon meilleur ami, Gigi Teodorescu, sculpteur de grande qualité, vivait là-bas. C'est lui qui m'a dit qu'il était ami avec Brancusi. Je suis allé le voir avec lui et je lui ai dit que je le connaissais plutôt des dires de Madame Tatarescu. Constantin Levaditi m'avait aussi parlé de lui. Comme je travaillais à l'Institut Pasteur, tout était ouvert pour moi. Il avait beaucoup d'estime pour Madame Tatarescu et pour Constantin Levaditi, qui lui a acheté une œuvre : *L'enfant penché*²⁸. Notre amitié s'est liée très vite. Je l'ai vu pendant dix ans tous les jours entre 12h et 12h 15, sauf le week-end.

IA : Quand Pascu n'était pas là, c'était moi qui y allais.

PA : Quand il était malade, il m'appelait et il y avait des secrets entre nous deux. Il avait des problèmes de santé qu'il ne pouvait résoudre qu'avec quelqu'un d'énergique et de fort. Les malades se livrent à leur médecin. C'est comme ça que j'ai pris la décision de le voir tous les jours. Je ne voulais pas qu'il se sente faible. On est devenu de très bons amis.

Je savais qu'en Roumanie on n'aimait pas sa sculpture et que personne en dehors de Paleolog, Comarnescu, Jianou, Brezianu ne le comprenait. Il ne m'a jamais parlé de la Roumanie et il ne m'a jamais parlé en roumain. Il

---

²⁸ Il s'agit du *Supplice*, 1906-1907, bronze. Cette œuvre est restée dans la famille Levaditi.

avait beaucoup d'estime pour Paleolog, parce que c'était le seul à l'époque qui avait compris une partie de son œuvre.

DL : Quand lui avez-vous présenté votre épouse ? J'ai compris qu'il a été votre témoin de mariage.

IA : J'ai connu Brancusi avant notre mariage, quand je suis entrée à l'Institut Pasteur, en 1953. Quand Pasca a vu que je m'intéressais à l'art, il m'a fait connaître Brancusi. Il m'a accueillie à bras ouverts. D'ailleurs nous sommes les seules personnes pour lesquelles il soit sorti les dernières années de sa vie. Il a mis son costume gris ; il a pour une fois laissé ses vêtements blancs.

PA : C'était en 1954, il a mis son costume anglais et il est venu à notre mariage. Il avait beaucoup de difficulté de sortir et de se transformer. Il est sorti encore une fois à Paris à une autre occasion : je lui ai dit qu'un de nos amis était très malade et il a voulu tout de suite m'accompagner pour le voir. Il a de nouveau mis son costume gris et on est partis de l'Institut Pasteur à pied chez Constantin Levaditi, qui était malade. Il habitait rue des Volontaires.

IA : Mais au mariage, je me souviens, il est venu avec une canne. Dans des occasions pareilles, il y a des dames trop bien pensantes et alors il tapait avec sa canne et il disait au curé: « Curé, faites attention, mariez-les bien ! »

DL : On sait que Brancusi a créé son propre musée. Qui étaient les personnes qui entraient dans son atelier.

PA : Tous ceux qui en avaient envie, mais à condition qu'on soit correct : lui téléphoner, prendre un rendez-vous. Il ouvrait la porte et il montrait son atelier à des jeunes, à des vieux, à des étrangers, à des pauvres, comme à des riches. Il était toujours prêt à recevoir des gens qui voulaient voir son œuvre et son atelier.

IA : Ça dépendait aussi de la façon des gens de regarder ses œuvres, parce qu'il en a aussi planqué dehors.

DL : Appréciait-il Natalia Dumitresco et Alexandre Istrati ?

PA : Aucune considération. C'était des gens qui lui faisaient le ménage. Istrati était celui qui mettait la chaux dans son atelier. Il n'a jamais touché aux œuvres de Brancusi pendant la vie de l'artiste, parce qu'après... il a pris sa revanche. Ce qu'ils ont fait après ! On a d'ailleurs gagné le premier procès et il aurait fallu continuer, mais...

DL : Dans leur livre paru chez Flammarion en 1986, ils décrivent les derniers moments de Brancusi, quand il a commencé à parler roumain.

IA : Ce n'est pas vrai. J'ai déposé sous la voix de serment à l'Ambassade américaine : une dame prétendait être restée auprès de lui. Je peux vous dire que les derniers jours, il y avait pas mal de gens qui venaient. Entre autres, Irène et sa sœur, Lizica Codreanu, les Schiller qui se réunissaient dans l'atelier des Istrati. Brancusi ne parlait plus. De temps en temps, Istrati, qui n'a servi que de concierge et de domestique, venait nous dire que Brancusi se reposait.

J'ai commencé à sentir l'hostilité de tout le groupe à mon égard. Une fois où je suis venue un après-midi le voir, Istrati m'a dit que l'artiste se reposait, mais je suis revenue quarante-huit heures avant sa mort avec Pascu et avec un autre médecin. Il était dans le coma, il ne pouvait plus parler. Il était sous perfusions. Un de ses médecins lui a fait une piqure pour le sortir du coma. Ça n'a rien donné. On a essayé de remettre le chauffage. Je suis restée avec lui toute la nuit et toute la journée de lendemain. Le lendemain matin, on a fait venir des infirmières. Il n'a pas retrouvé sa connaissance. Vers le soir, entre 23h et 24h du deuxième jour, je suis restée chez Natalia Dumitresco, où je me suis reposée. On nous a réveillées le matin et on nous a dit : «Venez, ce sont les derniers instants» et nous sommes tous allés le voir. Brancusi n'a pu prononcer aucun mot.